

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI

Millet Caddesi No.26/3b Aksaray, İstanbul

Telefon= 524 41 21

TÜRKLERDE HALI SANATI

Ayça Adalılar

I. MİLLETLERARASI

DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR ve TARİH SEMİNERİ

(6-8 Nisan 1988)

Atatürk Kültür Merkezi, Taksim
İstanbul.

TÜRKLERDE HALI SANATI

Sunan

Ayça ADALILAR

TURİZM GELİŞTİRME VAKFI BAŞKANI

TÜRKLERDE HALI SANATI

Ayça Adalılar

Neolitik devrin sonlarına doğru bir kısım hayvanların ehilleştirilmesi yünlü dokumaların başlangıcı olduğu sonucunu doğurmuştur. İlk eğirmenin, liflerin iki el arasında oğuşturularak yapıldığı tahmin edilmektedir. Daha sonraları bu işin yarı yuvarlak bir taş ile diz üzerine oğuşturularak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Eğirmeden önceleri, iki el arasında bir miktar yün oğuşturularak uzatılıyor. Bunun ucuna bağlanan bir taşın döndürülmesi ile de büküm veriliyordu. Daha sonraları taş yerine ağaç kullanıldı. Böylece ilk iğler meydana gelmiş oldu. Daha sonraki iğlerin kilden (ağırşak) yapıldığı biliniyor.

Orta Asyada Türkistan'da yapılan kazılarda Neolitik devir katlarında, kil, taş, ve kemikten yapılmış değişik büyüklük ve ağırlıkta pek çok Ağırşak bulunmuştur.

Rephael Pumpelly Başkanlığındaki bilim heyeti tarafından Türkistan'da Anav bölgesinde kuzey ve güney istikametlerinde iki Kurgan'da yapılan kazılar sonucunda elde edilen bulgular medeniyetin merkezini Orta Asya'ya kaydirmiştir.

İlk Türk Vatanı olan Orta Asya, (Özellikle verimli sahaların bulunduğu Doğu ve Batı Türkistan) dünya medeniyet tarihinin en önemli merkezlerinden biridir

Anav kazıları yerleşik ve yarı göçebe bir kültürü ortaya çıkarırken; I., II., III. ve IV. Kurgan kültürleri arasında bulunan M.Ö. 8000 yıllarına ait taştan el değirmenleri, iplik bükme aletleri, kilden ve taştan ağırşaklar, tezgahlar ve dokuma parçaları ile Türkistan'ın Anav medeniyetine ait geçmiş kültürü incelendiği zaman, bu kültürün Mezopotamya ve Mısır'ın uzak bir devre ait geçmiş kültüründen daha eski bir çağda 2000 yıl devam etmiş olan bir medeniyetin, dokuma sanatının hayali ile karşılaşılıyor. O zamanda kadınlar iplik büküyor, dokuma yapıyor ve geçmiş zamanlardan miras kalan boyalarla yünü boyuyorlardı. Günümüzden 11000 yıl önceye tarihlenen Anav medeniyetinin kudeminden daha eski bir kudem hiçbir kültür ve medeniyete verilemediğine göre Türkler, insanlık tarih ve medeniyetine; atı ehilleştiren, madeni işleyen millet olmaktan başka ilk halı, kilim, zili, şat, varda gibi dokuma sanatlarını armağan eden millettir. Bilhassa Doğu Türkistan dünya medeniyet tarihinin en önemli merkezlerinden biridir. Ayrıca s.v. kiselev'in Altay ve Sayan dağlarında yapmış olduğu kazılarda (IX-VIII.) y.yıllara ait Türk mezarlarını ortaya çıkarmıştır. Bu mezarlar M.Ö. 800-700 yılları Türklerine ait eşyalarla, halı ve diğer yaygı türü dokumalarla doludur. Yine Nouin-Ola'da bulunan duvar halısı ve keçe işleri ile Anadolu Türkmen halı dokumaları da dikkati çekecek bir benzerlik içindedir. Altay eteklerinde Bisk mevkiindeki pazırık buluntularıda atlarla birlikte ele geçen eğerlerin etrafının genellikle sarkan kordonlar veya püsküllerle süklenmiş olması Türk halı sanatının en güzel bulgularını veriyordu. Tüm bu özellikler bütün Orta Asya çadır sanatının özellikleriyle aynen çakışıyordu. Doğu Türkistandaki lou-lan'daki buluntularla kerkal kurganlarında bulunanlar gene geleneksel Türk Kültürünün izlerini taşımaktadırlar.

Bu kurgunlarda da taş ağır şaklar ölünün ayak ucunda bulunmuştur. Ağırşakların kadın cesedinin ayak ucunda bulunuşu Türklerde halı ve diğer yaygı türü dokumaların kadınlar tarafından yapıldığının bir delilidir. M.S. VIII. inci yüzyılda yazılan Çin Tu-yan ansiklopedisinde M.S. V inci yüzyılda Çin ile ticaret yapan Suğdak (Sodg) ülkesine Türkmen ülkesi denmesi Türkmenlerin o yüzyıllarda İranlı sogal ve As(Alan)larla yanyana yaşadığını göstermektedir. Türkmenler halı sanatını komşularına farklı bir stilde öğretmişlerdir. Eski bir Türk sanatı olan halıcılığı M.S. XI. asıra kadar muhafaza etmiş olan Hazarlar'da da Göktürklerde olduğu gibi çadır sa-

natının çok ileri ayrılmaz bir parçası olduğunu görüyoruz.

IBNA'THAM AL-KÜFL tarihinde; bir savaşta Hazar Türklerinden arabaların eline geçen arabalı çadır, (Derme ev) hakkında şöyle denilmektedir.

"Bu arabaya Hazar şivesinde Edade yada Aleda de denir. Bunun her tarafı halılarla döşeli olup üzerinde altın-ipek dibaç ile örtülü kubbe yükselir." der. Bütün bunlar Hazar Türklerinde de halı dokumacılığının diğer Orta Asya Türk boylarında olduğu gibi yaşantılarının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Diğer Türk Topluluklarından olan Uygurlarda Suvarlarda dokumacılık çok ileridir. Halı dokumacılığı Türklerin sadece günlük yaşantılar değil, hemen tüm sosyal yaşantılarına, yapıtlarına kadar girmiştir.

Çünkü yurtların veya evlerin döşenmesi süslenmesi halılar kilimler yün veya ipek dokumalarla sağlanırdı. Çamurla sıvanmış yere hasırlar yayılır, halılarda bunların üstüne serilirdi. Ayrıca çadırların içi, güneş sıcağından korunmak üzere halılarla dublelenirdi. Halı dokumakta kullanılan teknik, heybelerin, atların haşalarının, döşek ve yorganların kilimlerin yapılmasında da kullanılırdı.

Turfan, Kara Hoça, Hotan gibi eski Türk şehirleri (1) ile Türkistan ve Horasan şehirlerinde bulunan halılar Türk halı sanatında kullanılan usul ve teknik hakkında kesin bilgiler vermektedir. Aurel Stien stayişle bahsettiği bu Türk halıları ile ilk halı dokumacılığının Türkler tarafından yapılmış olduğunu vurgulamaktadır.

Kutçada uygur tapınağı kalıntıları arasından gün ışığına von le cog tarafından çıkarılan halı parçasını incelyen falkenberg "Beşinci ve Altıncı yüzyıllarda Türklerde oldukça ilerlemiş teknikte işlenen halı sanatının varlığının" kabul ediyor. Halıyı incelediğimizde keçi kılından yapılmış olduğunu görüyoruz. Üzerindeki modif ise ejder kuyruğudur. Ve yine Karakteristik eski Türk halılarında kullanılan, kırmızı (bakır) sarı ve kurum rengini bu halıda görebiliyoruz. Orta Asya Türk halı tekniğini incelediğimiz de birbirinden ayrı iki sistemle karşılaşılıyor. Biri atkı ile yapılan çok basit şekildir ki Asıl teknik düğümlü dokuma şeklidir.

Ana yurdun çeşitli kaynaklarından mogallara kadar takip edebildiğimiz çok köklü bir geçmişe sahip Türk halı dokumacılığını Anadoluda aynı özelliklerle izliyoruz. İlk yurtlarında en eski dokuma ham maddeleri olan yün, keten, ipek ve pamuğu halı dokumacılığında büyük bir ustalıkla kullanmış olan Türkleri, Ata mesleği olan bu sanatı Anadolu'da Selçuklular'la en üst seviyeye çıkarmış olarak görüyoruz.

Çatal Höyük kazılarında M.Ö. 6000 yılına tarihlenebilen mabet duvarlarında parlak renkli duvar halılarının bulunuşu şimdi olduğu gibi Neolitik devirde de Anadolu'nun verdiği en tipik örnekler olduğu görülmektedir. Ve yine bütün bu noktalardan anlaşıldığı gibi boyacılığın da o devirde bilindiği görüşüne varılmaktadır.

Çatal Höyük kazıları Türk halıcılığının pek eski geçmişini ortaya çıkarmakla kalmamış, Türk halı dokumacılığının başlangıcını da düşünülenden çok daha geriye götürmüştür. Çünkü Çatal Höyük kazılarında elde edilen halı dokumaların bu seviyeye gelebilmesi için halı dokumacılığının bir çok aşamalar geçirmesi gerekmektedir. Bu ise ilkel topluluklar da binlerce yıl demektir. Prf. Garstang tarafından Mersin yöresinde Yümüktepe ve Soğuksutepe kazılarında Kalkolitik devir katında yaklaşık olarak M.Ö. 2800 yıllarına ait taştan tezgah ve tezgah dokuma yeri bulunmuştur. Tokat'ın Erba ilçesi yakınındaki Horoztepe'de bulunan Tunç devrine ait kirman ile Alcahöyükten çıkarılan Bakır çağı yapısı altın başlı gümüş kirman Orta Asya Türk mezarlarından çıkan kirmanların aynısıdır.

Görülüyorki Türkler dünyanın neresine giderlerse gitsinler kültür unsurları olan halı dokuma tekniğini akan bir ırmak gibi anadan kıza devrederek devam ettirmişlerdir.

Altaylarda, Beşinci Pazırık kurganında gün ışığına kavuşturulan dünyanın en eski düğümlü halısı ise Türk halı karakterini Orta Asya halı sanatının Uslup ve Tekniğini en iyi şekilde aksettiren çok değerli bir örnektir. Pazırık halısının zemininde süvariler geyik ve hayvan figürleri, canlı bir şekilde dokunmuştur. 1 cm²'si in celendiğinde 36 düğümden oluştuğu görülür. 60x60 karakterinde ince bir halıdır. Bu

şekilde bir desen anlayışı seyrek düğüm sistemiyle meydana getirilmesi zaten söz konusu olamaz. Pazırık halısının kalınlığı yani hav yüksekliği 2 mm. kadardır. Koyun yapağısının bükülmesiyle elde edilen iplikten dokunmuştur. Burada aklınıza bir soru gelebilir. Yapağı ve yün aynı şey değil midir?

Evet yapağı ilk kırkımdır. Lifler daha uzun ve parlaktır. Kalite halı yapağından hazırlanan ipten yapılır. Yün ise ikinci kırkımdır. Parlaklık ve uzunluk derecesi daha düşüktür Pazırık halısının çözgü iplerini de incelediğimiz zaman çok ince ve iki defa bükülmüş olduğunu ve yine 10 mm genişliğe ortalama 12 çözgü isabet ederken bir santim yüksekliğe yaklaşık 18 kadar atkı rastladığımızı görüyoruz. Düğüm sitili ise dolama çift düğüm dörkü biz bugün bu düğüm şekline Türk düğümü diyoruz. Pazırık halısında dikkatimizi çeken diğer bir unsurda sıra başına üç atkı kullanılmış oluşudur. At ve geyik figürleri kenar sulara nazaran belirli bir şekilde genişlemiştir. Halı 189x200 cm ebadındadır. Figür ve nakış yönünden son derece hareketli teknik ve sanat anlayışı yönünden ise kusursuzdur. Gerek dokuma tekniği gereksede üslup ve form anlayışı bütün eski halılarında da Doğu Türkistanda da döneminde aynıdır. Modif dizayenleri arasında geniş pazırık halısında görüldüğü gibi sular mevcuttur. Nitekim pazırık halısının ikisi geniş üçü dar, olmak üzere beş suyu vardır. Bu gün Leningrad Hermitaj müzesinde sergilenen dünyanın en eski Türk halısı adını alan pazırık halısında zemin bakır kırmızısı olup orta zemindeki kayın yaprakları sarıdır. Türk halılarında olan sarı ve kahverengi armoniyi pazırık halısında da görüyoruz. Çiçeklerde koyu kahverengi lekeler ve ince lacivert damarlar görüyoruz.

Orta Asya Türk kültürünün üsluplaşmış karakterini bu halıda görüyoruz şöyleki, dişi geyiklerin birbirini izledikleri geniş su dışında orta zemini ve halının dış ucunu çevreleyen iki dar suda ki bunlara dış sedefler diyoruz. Arslan grifon figürleri ve yine halının bordüründe yer alan piyadeler ve atlıların dokunuşu, atların yularlı kuyruklarının düğümlü oluşu Atlı bozkır kültürünün derin izlerini isbat etmektedir. Hermitaj müzesi pazırık kurganlarının binlerce sanat eserini kendinde saklamaktadır. İç Asya'da göçebe Türkmen topluluklarının halı dokumaları üslup ve kalite bakımından Pazırık Türk halısıyla boy ölçüşebilecekleri gibi teknik bakımından da aynı karakteri taşıdığı duyu ve düşünceyi yansıtan halılar olduğunu bugün bilim dünyası kabul etmektedir. Türk halıları Tekstil sanatının en güçlü örnekleridir. Hangi boydan olursa olsun sık olan düğüm sayısı desen çokluğu ipin elde edilişi bitkisel boya, dolama çift düğüm tekniği ve modif sitilizasyonu yumuşaklığı, inceliği elastikiyeti halının Orta Asya Türk kökenli halı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu uzun bir geçmişin tekniğidir. Halı Orta Asya Türk atlı yarı göçebe toplumun yaşayışı içinde her zaman en önemli unsur ve kendinden ayrılmaz kaynaşmış, bir parçasıdır.

Pazırık halısından sonra en eski halı adını alan M.S.I. ve III. yüzyıllara tarihlere bilen Doğu Türkistanda ipek yolu üzerinde bulunan Turfan bölgesinde Sir Aurel Stein'nin gün ışığına kavuşturduğu halılardan bahsetmeden geçemeyeceğim.

Doğu Türkistan halılarında saf yapağıdan yapılmış olup dolama çift düğüm tekniğiyle yapılmıştır. Sadece pazırık halısından modif ve incelik ve ilmek sayısı ile ayrılık gösterir. Hayvan figürleri sitilize edilerek geometrik şekil ve çizgilere dönüşmüştür.

Doğu Türkistan Lu-lan kuyu mezarlarından çıkarılan bu halılardaki renk anlayışı çok cesurane dir. Renk sayısı halı üzerinde çok fazladır. Ve parlak renkler kullanılmıştır. İplik flamanları kalın olduğu için Lu-lan halıları daha kalın dolayısıyla da hav yük eklikleri daha kalındır. 40x40, 50x50 bugünkü Türkmen Kırgız ve Kazak Türklerinin halıları kalınlığındadır. İp büküm aletleri tarama sitillerinde fazla ayrılıklar yoktur. (2) M.S. I ci ve III. yüzyıllarda görülen bu yüksek teknik, ve zengin motif anlayışı halı sanatının Doğu Türkistanda çok daha eski bir tekamüle dayandığını işaret etmektedir. Orta Asya Türk Toplulukları arasındaki halılar üzerinde görülen transformasyonda zemini oluşturan motiflerin sekizgen şekillerden oluştuğu dikkati çeker.

Lu-lan halılarında Dokumanın kaydırılmış alternatif sıralama ile Losange (eşkenar dörtgen) ve kıvrım biçiminde yaprakların stilizasyonundan oluşan motifleri daha çok görmekteyiz bu modifin mahalli ismi koşan köpektir. Modiflerin ekserisi üsluplaştırılmış ve geometrik bir tarz almış bitki ve hayvan karışımı stilizasyonu ile Kırgız Türk halılarını hatırlatmaktadır. Lu-lan ve özellikle Astana'da ki mezarlardan çıkarılan halı parçalarındaki desenler brokar ve ipek kumaşlarda da dokunduğunu müşahade ediyoruz özellikle, bulut parçaları, sarkıntılı çiçekler arasına serpiştirilmiş kuş ve hayali yaratıklar, döğüşen hayvanları görüyoruz. Özellikle heraldik tarzda dokunmuş kıvrımdal ve rozet çiçekler arasında karşı karşıya duran bir çift kuş modifli halı çok dikkati çekmektedir. Aynı motifli Lu-lan mezarlığından çıkan ipek kumaş dokumada da görüyoruz.

Doğu Türkistan Lu-lan mezarlığı bulguları bizi daha sonra bunların Çin, Sani-Iran ve Ortaçağ Avrupa süsleme sanatına tesiri olduğu gerçeğiyle karşılaştırıyor. Aynı çiçek ve kuş modifli stilize desenleri Yenisey bölgesindeki Kırgız Türklerine ait Kopeni hazinesinde ve yine Macaristanda Nagyszentmiklos hazinesinde devam ettiğini görüyoruz. Şu halde Doğu Türkistandan göç eden Türk toplumunun gittikleri yerlere motifleriyle birlikte halı sanatını da taşımış olduğunu bir defa daha isbat etmiş oluyor.

Bu cümleden olarak Pazırıkda gün ışığına çıkarılan Türk halısından yola çıkarsak, Doğu Türkistanda Lu-lan mezarlığı bulguları Selçuklu halıları ve Carl Lama'nın eski Kahire'de Fustat da gün ışığına kavuşturduğu halılar, Anadolu Selçuklu halıları ile Buhara, Teke, Yomud, Şirvan, Kaşkay, Bergama, Kırgız, Kazak Türkmen halılarının aynı ırkın karakter sanat, kültür örf ve adetini yansıtan ve tarihi gelişmeleri yakından aksettiren bu çok eski motif geleneğini zamanımıza kadar ulaştıran halılar olduğunu görüyoruz.

Orta Asya kökenli Türk halıları özünü tabiattan almıştır. desenler hareketliliğini dinamikliğini tabiattan almıştır.

Koşan ve birbirleriyle mücadele eden hayvan figürlerinin özü tabiattadır. Figürlerin coşkun bir canlılık içinde oluşu bu halılardan dokuyucunun duygu ve düşüncelerini okumak mümkündür. Bunlar insanın bütün zekasını yansıtan düşünen ve konuşan halılardır.

Ejder, taoti, bulut, yıldırım, boğuşan anka kuşları, ejderle anka kuşunun mücadeleleri tabiat ve hayal gücünün birleşmiş şekilleridir. Eski Türk halılarında stilize edilen söz konusu hayvanlar ana ve hakim sık sık kullanılan temel motifleri teşkil eder. Bazen halı zemininde bazen ise söz konusu modifler iç ve dış sedeflerde, bordürde tekrarlanan arma şeklindeki bir çerçeve içinde tekrarlanır. Aynı tarzda tasarlanıp stilize edilen bitki modifleri de bu dizaynlar içinde yer alır. Bu stilize bitkiye tanınmayacak bir şekil verene kadar devam eder. Bazan boya'ya esas teşkil eden bitki stilize edilir. Fakat soyut bir hale getirildiğinden imi bilen tarafından anlaşılır. Çiçek motiflerinin stilize edilmeden kullanılışı ancak onbeşinci yüzyıldan sonradır.

Çin halılarında görülen "Av motiflerinin İran'la hiç bir ilgisi yoktur. Bazan zig zağ halinde bazen deniz hayvanı kabuğu şeklinde, bazen stilize edilmiş bulut ve şimşeklerden oluşan bordür halıda ölümsüzlük sembolü olan (çl) dirki Din bilim unsudur.

Çin, halıcılığı Türk toplumundan öğrenmiştir. İran halıları ise Çin-Türk etkisi altındadır ve açık düğümdür. İmell halılardır. Oysaki Türk Halıları üslup ve güzellik bakımından bugün bile Buhara, Semerkand, Afganistan, Bülucistan; Türkistanda özelliğini devam ettirmektedir. Özetle diyebilirizki Arkalk dönemden Ortaçağın sonlarına kadar Türk halıları tamamiyle stilize edilmiş dövüş sahnelerine sahip hayvan motifleriyle yapılmıştır. Anadolu Selçuklu Halısı Asyada gelişen halı sanatının gerek motif ve desen anlayışı gereksede dokuma teknik ve üslubuyla pazırık halısının devamını izlemiştir. "Bugün dahi Bergama, Şirvan, Kaşkay tipi halılar, Kırgız, Kazak ve Türkmen halılarıyla aynı özellikleri paylaşırlar. (4) XV. yüzyılda dokunmuş Anadolu halıları İç Asyadan Anadoluya göç eden ve Anodulunun bazı

bölgelirende aynı uygun ortamı bulabilen göçer topluluklar Türkistan geleneğine sadık kalmışlardır. Bugünkü yöruk halıları, Türkmen halıları, Organize Selçuklu halıları gibi. Bugün Turizm geliştirme Vakfının organize Selçuklu halıları Beşir, Kırgız, Hotan Halıları ile aynı paralelde olduğunu çekinmeden söyleyebiliriz. XIV. ve XV inci yüzyıl stilize hayvan figürlerinin geometrik şekillere benzetilmiş, Anadolu halıları ile Türkmen, Kaşkay, Kafkas halıları arasında pek çok ortak yön vardır. Bilimsel olarak incelendiğimizde XV. ve XVI. ncı yüzyıllarda Anadolunun bizce malum bölgelerinde dokunmuş olan Osmanlı halılarının İç Asyanın desen kalıplarını taşıdıklarını ancak düğüm karakterinin ve uslubun çeşitli nedenlerle değiştiğini görürüz. Bu da Osmanlı Şehirlerinde teşekkül ettirilen halı atölyelerinin geliştirdikleri çeşitli kompozisyonları ve dokuma teknikleri nedeniyle Orta Asya dokuma tekniğinden sapmalar yaparak kendine özgü bir yönde gelişme göstermiştir.

XI. XII. XIII. ve XIV. yüz yıl Ankara Selçuklu Halılarına gelince;

ANKARA SELÇUKLU HALILARI

Muhtelif devirlerde batıya doğru göç eden Türk kavimlerinin sanatlarını da yeni vatanlarına götürdükleri malumdur. İlk halı örneklerinin Türk kavimlerinin yaşadığı ve tarih boyunca göç ettiği yollardaki araştırmalarda, arkeolojik bulgular ve bulunan düğümlü halıların hep aynı oluşunun manası gayet açık ve kat'idir. Ve yine en eski halıda olduğu gibi bu göç yolları üzerindeki arkeolojik kazılarda bulunan halıların daima korganlardan çıkarılmış oluşları ve sahibi ile beraber, at ile gömülü bulunuşu aynı örf ve adete, töreye sahip, Türk Toplumlarına ait olduğunun isbatıdır. Nitekim bugün Leningrad, Hermitaj, Prag, Berlin veb. müzeleri süsleyen en eski anadolu halıları İç-Asya uslubunu ve motiflerini taşımaktadır.

Carl Lanm tarafından Fustatta ortaya çıkarılan Selçuklu halıları orta doğuya inmiş Oğuzlar (Müslüman olduktan sonra Türkmen adını almışlardır.) tarafından yapılmış olup en eski anadolu halıları ile fustat'ta bulunan bu halıların İç-Asya uslubunu ve Modiflerini tamamiyle taşıdığı bir gerçektir. Halının sahibiyle birlikte mezardan çıkarılmış oluşu, gerek bulunuş şekli, gerek düğümlü oluşu, gerekse desendeki at modifleri ve diğer stilize motifler, halıcılık sanatının İrana veya Ermenilere mal edilmesini mümkün kılmamaktadır. Her ne kadar Yunan kaynakları, Babil ve İranda, Ankara döneminden de İran'da halılar olduğunu belirtiyorsa da söz konusu halılar incelendiğinde bukle dokuma ve kesme şeklinde, yeni kadife kumaş dokumasına benzer tarzda imal edilmiş oldukları görülmektedir.

Ankara Selçuklu Halıcılığının tarihi için Türklerin tarihleri kadar eskidir demek en doğru olacaktır. Zira söz konusu halılar Türk Kültür ve Sanatını en iyi şekilde yansıtan, milletimizin renk ve nakış ahengi halinde canlanmış ruh akıcılığını ve sağlam karakterini dile getirmektedir.

Motiflerin Batıdan ve dejenerasyona uğramış olan gruplarda aktarma zihniyetinin Vakıf olarak tam karşısındayız. Bu günün, ölçü yönünden modern zevki ile birleştirilerek aslına sadık kalmak suretiyle, geçmişimizin yaşamı içerisinde dünyanın dünya'ya hükmeden şanlılığının heyecan ve hızını birlikte yaşayarak ortaya koymaya kararlıyız. Türk halıcılığının dış piyasalarda geçmişteki şöhreti ve itibarının unutulması söz konusu olamaz.

Bu sanat, elsanatlarımız içerisinde önemli bir döviz kaynağı ve Turizmin ayrılmaz bir atraksiyonudur. Bu gün dünyanın bir ucundan diğer ucuna sırf halı satın almak üzere seyahat acentaları tur düzenlemektedir. Bu gün her şeyin makinalaşması karşısında el emeğinin günden güne değer kazandığı bir gerçektir.

Ankara eserlerinde belli bir ekol geleneksel şekilde tekrarlandığında konu ilk bakışta oldukça yeknesek ve renksiz görünebilir. Ancak Naturel halıcılığın XI. yüz yıl halıcılığı içinde önemli yer tuttuğunu unutmamak gerekir.

Prof. Dr. K. Otto-Dorn Ankara Türk devri eserinin gerek Anadolu Türk Mimarisinde gerekse yaygı ve örtüleri ve halıcılığında iç içe girmiş belli bir yeri olduğunu vurgulamaktadır. Ankara geleneksel el sanatlarında belli bir ekol geleneksel

6
şekilde tekrarlanmaktadır. Modflerin kendine özgü şekilleri asırlar itibariyle hafif değişikliklere uğramış olup, XI. XII.XIII. XIV.'üncü yüzyıla doğru ilerlerken kökünde motife sadık kalındığı ancak renklerin naturellikten kurtularak canlı parlak renkere kavuştuğu görülmektedir.

Ankara'nın Bizanslardan Selçuklar tarafından alınışı 1073 (5) yılına rastlar. Türklerin Ankara'ya gelşiyle Ankara'nın kaderi de değişmiştir. Beraberinde sanatlarını da taşıyan Türk toplumu, Koyun yetiştirmeye başlar. Esasen Ankara siteplerinde yetişen ve Silanos adını taşıyan yabancı keçinin tüylerini de halı ve kilim dokumacılığında kullanmıştır.

Silonosların sitep bitkileriyle doğal beslenmeleri nedeniyle olsa gerek o zamanki yapağları sandre bir renkteydi. Bugünkü tiftik keçisini ehilleştirerek, koyun yönüne katarak daha parlak, daha uzun lifli iplik elde etmişler ve Naturel halıcılığı, keçe ve kilimciliği zili, şat ve varda dokumacılığını başlatmışlardır.

Haçlı ordularına kınları XII. asrın ortalarına kadar karışık bir devre sebep olur. (6) Bu nedenlerledirki XI. yüz yıl Ankara'sını droke kim alanları, boya merkezleri olarak görmüyoruz. Motiflerde kıvrık dallar, savaş sahneleri, cennet bahçeleri döğüşen hayvanlar, mezar taşları daha çok dikkati çekmiştir. XI. yüz yıl Ankara'sı daha ziyade Naturel bir bünye taşımaktadır. Kılıçarslan Anadolu Selçuklu devletinin birliğini sağlamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti malumlarıdır. Halıcılığın daha ziyade yaygın ve örtünün en muhteşem örneklerini vermiş. Tabii boya ekim alanlarını meydana getiren dönem olmuştur. Motifler çiçek ve bitkilere gene geometrik bir sitede içinde kendine özgü bir şekilde sitede edilmiştir. Gri ve mavinin her tonu, yeşilin açık koyusu dokumada yer almıştır. Desenler Hekzagonal şekilde tecelli etmiş, fresklerde ve minyatürlerde, ahşap oymalarda da aynen tekrarlanmıştır. Anadolu Selçuklularına ait çok güzel örnekler Stockholm, İsveç, Milli müzelerinde mevcuttur. XIII. yüz yılda Anadoluyu gezen Ebu, Elvido Seit ibni Sait Aksaray'da, Ankara'da Türkmen halıları yapıldığını ve hertarafa satıldığını, ve yine aynı yüz yılın sonunda Türkiye'den geçen Markopolo 1271 yılında Anadoluyu ziyaret etmiş ve Selçukluların dünyanın en ince ve en güzel halılarını ürettiklerini yazmıştır. Eserinde Afyon, Ankara, Niğde, Nevşehir, Konya, Kayseri, Sivas halılarının Anadolu halıları olarak isimleri geçmektedir. XIV. yüz yıl başlarında Anadoluyu ziyaret eden İbni Batuta Anadoluda yapılan halıları övüyor ve bunların Mısır, Suriye, Irak, İran, Hindistan ve Çin'e karvanlarla satıldıklarını kaydediyordu.

İlk Ankara Halısı Avrupaya XIII. yüz yılda girmiştir. XVI. yüz yılda ise Ankara halısına kavuşmak adeta bir ihtiras halini almıştır. Orta Asyada Milattan beş yüz yıl önce mükemmel şekilde tatbik edilmekte olan düğümlü hal Batı Asya'ya ise XI. yüzyılda Selçuklu Türkleri tarafından gelmiştir. Selçukluların Ankara'ya ulaşmaları 1073 tarihine rastlar.

Anadolu Selçuk ve ondan sonraki beylikler devri ile XI. XII. XIII. yüz yıl Selçuklu halılarının kendisi şekilli tipik karakteristiğinin XIV. ve XV. yüz yılda daha da zenginleşerek devam ettiği bilinmektedir. XV. yüzyıldan itibaren Ankara halıları arasında saf seccade ve namazlık örnekleride görülmektedir. Kıvrım dallar arasında simetrik olarak yerleştirilen hayvan motifleri, Selçuklu Ankara halısının özelliklerindedir. Ayrıca sekiz köşeli yıldızlar, çengelli kartuşlar, stilize nebati unsurlar zemindeki motiflerin terkibi sonsuz bir düzene göre devamlılık ifade eder. İri Küfiye benzer yazı frizleri, bordürlerin monumental görüntüsü ve etkisi Ankara Selçuk halılarının özel karakteridir. Salkım söğüt, kıvrıkdal, ağaç, yaprak selvi, kayın ağacı cevrandeyneği (yeniden dilme sembolü) üzüm, nar, çeşitli yapraklar, sümbüller, şakayıklar, karanfiller, şeftali çiçekleri, ebe gümeci, madımak gibi bitkiler, geometrik modifler arasında üsluplaştırılarak müşterek kullanılmıştır. Ankara Selçuklu halılarında söz konusu bitkiler sekizgen, dörtgen, üçgen gibi 6-8 kenarlı şekiller ve mücadele eden hayvanlar arasına sitede edilmiştir. Bordürler çok hareketlidir. Dikdörtgenlerin arası yıldız, daire gibi motiflerle ve çiçeklerle donatılmış, zemin süsü olarak yıldızlar arasında arabesk, Rozet, sütün, bulut, çintemani vazö

kullanılmıştır. XIV. XIII. XII. ve XI. yüz yılda Ankara halılarında sandre, bakır, kahve bej, beyaz, miski, mavi, Turkuaz renkleri zamanın bitkilerinden hazırlanmış renkler olarak kullanılmıştır. Naturel halılarda Silanozun doğal rengi hakimdir. Çintimari motifindeki üç yuvarlak, kaplan ve pars'ın stilize edilmiş hali olarak ileri sürülür. Bu cümleden olarak, Türklerde, pars, kaplan, aslan gibi yırtıcı hayvanlar gündüzü, geyik, dağkeçisi, boğa gibi çift tırnaklı hayvanlar geceyi, yırtıcı bir hayvanın, çift tırnaklı bir hayvana saldırışı ve pençesini geçirişi ise zaferi ifade etmekteydi. Sık sık görülen bazı motifler ise tılsımlı addedilen koruyucu özelliğe sahip hayvan figürleridir.

Gerek şehname gerekse de Hünername ve İskender namedeki minyatürlerde aynı motif (çintimeni) insanların elbiselerinde hayvanların sırtlarında görünmektedir. Bu motif XIV. yüz yıl Ankara halısının bordür motifinde de yer almaktadır. Ankara Selçuklu halılarında çizgi ve yuvarlaklar, geometrik bir şekilde işlenmiştir. Selçukluların sembolü olan Kartal, hayat ağacı demon stilize edilmiş olarak Ankara halılarında görülür. XI. yüz yıl Naturel Ankara Selçuklu halısında hayat ağacını bordürde stilize kuş sembolünü gene bordürde ve Arabeski bordürde görmekteyiz. Ancak bordürdeki motiflerdeki hayat ağacı ve kartal çok üsluplaşmış olduğundan güçle tanınabilir. Fakat naturel renk çok ahenkli işlenmiştir. Bence onbirinci yüz yıl Ankara Halı sanatında kullanılan sembolik motifler sadece süsleme malzemesi değil manevi kültürün başlangıç belgesi olarak düşünmek gerekir. Türklerin Ankara'ya gelişleriyle kendi kültürlerini o tarihten itibaren izlemek mümkün olmuştur. Bu nedenle XI. yüzyıl Ankara Türk devri yapıları kültür belgesi olarak büyük özellik taşımaktadır.

Bugün tamamen unutulmuş Ankara halılarını döneminin özellikleriyle ortaya koymakla bizden sonraki kuşaklara, özbenlikleri iade edilmektedir. Onlar bu motifler üzerinde derinliklere inerek, gerçek kimliklerini ortaya koyacaklardır. Bugün dünyanın modern sanat dediği tarzı atalarımız asırlar önce, duvarlara kumaşlara, halılara çizmiş dokumuştur.

Onikinci yüz yıl Ankara Selçuklu halılarına gelince yavaş yavaş naturellikten kurtulmuş ve doğal boyalarla boyanmış, pastel renkli halılar olarak karşımıza çıkıyor. Turkuaz mavisi, bakır kırmızısı silanos sarısı hakimdir.

Onüçüncü yüz yıl Ankara, Konya, Nevşehir, Kayseri, Sivas, Afyon'a kadar doğal boya merkezleridir. Zafer işarti olan stilize hayvan figürleriyle çift filaman ip karakteri dolama çift düğümüye ince hav yüksekliğiyle Selçuklu sanatının doruğunu yansıtmaktadır. Yüzyıllar boyu Türk halılarını tanımış, sevmiş, zevkle kullanmış, nesillerin bu günkü mirasçıları olan Avrupalı müşteriler için, Türk Halıları eski bir sanat eseri olarak tanınmaktadır.

Bugün Vakıf olarak amacımız, ilmi araştırmalar olduğu gibi şahsen Türk Halıcılığının tarihi gelişmesini incelemek ve buna aynen uygun Otantik halıcılığı çalışma alanlarımızda yaptırmak suretiyle sanat tarihi dünyasına arz etmektir.

Bunun için ise lüzumlu bilgi yanında sabır ve zamana ihtiyaç olduğu bir gerçektir. Zira yaptığımız etütler sadece Türk halıcılığının bilimsel yönü değil, halıcılığımızın geliştirilmesini hedef tutacak aynı anda ticari, iktisadi ve teknik yönleridir. İpliğini kendi hazırlayan renklerini yörenin bitkilerinden istediği gibi boyuyan ve desenini törelerden alan ve içinden geldiği şekilde kompoze eden halı dokuyucularımız yaptıkları işe bütün san'at kabiliyetlerini katmış oluyorlar. Oysaki piyasa etütlerimiz ipliği ve deseni halı yaptıran tarafından veriminde ve attığı düğüm adedine göre ücret alacak olan bugünkü halı dokuyucu işçisi için, önemli olan sadece fazla düğüm atmaktır. Fazla düğümde kaba ve basit desenlerde ve açık ve mesnetsiz düğüm tarzıyla daha rahat tahakkuk etmektedir. İç piyasadaki talep fazlalığı halı imal ettirenleri de bu gün için kalite üzerinde durmamağa mecbur etmektedir. Bütün bu sebepler Türk Halıcılığını muhteşem mazisine rağmen dejenere etmiştir.

Türk halıcılığına dış piyasalardaki eski itibarını kazandırmak istiyorsak önce halı modellerinin süratle ıslahı gerekir.

Ancak;

a) Avrupa kökenli dergilerden kitaplardan, desen kopyaları,

b) İran halı desenleri kopyaları,

c) Bir biri ile hiç ilgi olmayan dış kaynaklı kopyeleri birleştirme gibi;

Türk Halıcılığını yok eden bu üç maddeden acilen uzaklaşmak suretiyle kullanılan modiflerin yeniden sıhhatli ve dikkatli ilmi bilen tarafından değerlendirilmesi birinci şarttır. İkinci olarak dolama çift düğüm dediğimiz Türk Düğümünün kullanılması ve 1 Dm2 düşen düğüm adedini arkaik dönem Türk halıcılığıyla aynı düzeye getirmek suretiyle Bölge Karakterlerine göre eski Türk Halıları normlarını kazandırmak, üçüncüsü ve çok önemli olan son şartımız ise, yıkama, tarama, boyanma ve eğirme olayını dokumanın yapıldığı kırsal kesime götürmektir. Bu suretle hem büyük şehirlere akın önlenmiş olmakta hem de prodüktiv çağdakilerin birer iş ve sanat koluna girmeleri sağlanmış olur.

Türk halıcılığının geleceği için bu üç şart acilen gereklidir. Halı malzemesinin kalitesi şüphesiz desen kalitesi kadar önemlidir. Elle hazırlanan iplikler elle hazırlanan motifler Türk halı sanatına eski itibarını kazandıracaktır. Bugün 10 milyon m2'ye yakın halı üretildiği halde bu miktarın ancak % 3'ü Türk Halısı karakterinde imal edilmektedir.

Oysaki ;

Dış piyasalara satılan halılarda aranan vasıflar arasında;

a) El halısı imalatı olduğunu ilk bakışta belli edecek özellikler taşıması, bu cümleden olarak desen ve motiflerde, renk ve simetri hataları, dokuyucunun dalgınlığının, duygu ve düşüncelerinin bir işareti ve çözgü tellerinden bağlamalar gibi ufak tefek hatalar. Bunlar dokuyucunun varlığını isbat eden donelerdir ki bu da halıyı değerlendirir.

b) Menşe, "Dokumanın yapıldığı memleketin karakteristik desen, renk ve iplik flaman özelliği",

c) Doğal boyanın ve yapağının verdiği olgunlaşmış parlaklık, yumuşaklık ve esneklik, tabii renklerden oluşan renk ahengi,

d) Arkaik tezgah türü,

e) Halının kenar örgülerinin makine halısında olduğu gibi dümdüz mekanik bir görünüşte olmaması, ancak bununlada halının kenarlarının tamamen bozuk dokunmasını kastetmiyorum. İnsan elinin makinadan farklı olarak vereceği gayri muntazamlığın ilk bakışta halının kenar örgülerinde görülebilmesi,

f) Desenlerin bilgisayarda çizilmesine müsait raporda olmayıp ancak el halısında uygulanabilecek tarzda olması.

g) Halının atkı ve çözgüsünün Orta Asya Türk halılarındaki özellikte ve Kirman veya Çıkırık ipliyle hazırlanarak makine halısına benzer bir sertlikten kurtarılması,

j) Saçak ve kilim kısımlarının naturel bir görünüşe kavuşturulması.

Bu maddeler daha da çoğaltılabilir.

Bugün Doğu Türkistanda Hotan, Kaşkar ayrıca Afganistan halıları tipik Türk halı desen ve karakterini kısmen korumuş halılar olarak kabul edilebilir.

Eskilik Avrupalı için en büyük lükstür. Bugün gerçek bir antika halıyı elde etmesi imkânsız olan Avrupa toplumu, eski Türk halılarının özelliklerini taşıyan malzemeyle yapılmış olan aynı menşe ve tipde yeni bir halıya sahip olması kendisinde bir üstünlük hissi kazandırmaktadır. Bu nedenledir ki, yukarıda belirtilen Ankara Selçuklu halıları daha yüksek değerlerle alıcı bulabilmektedir.

Bugün dış piyasalara yeni halı satışını sağlamak için halılarımızın hala eski güzelliklerinde dokunabilecekleri ispat etmekten başka bir reklama ihtiyaç yoktur. Avrupalı Türk halılarını orjinal bir eşya bir süs olarak kabul ediyor. Bu nedenle orjinal havasını kaybetmemiş, orijini belli desende halılara sahip olmak istiyorlar. Zira eski Türk Halıları şahaserlerdir.

Bozkırın göçebe sanatı diye adlandırılan Türk Halıları özünü tabiattan almıştır.

Üzerindeki desenler hareketli ve dinamiktir. Ata Kültürümüzün ıslah edilerek devamını dilerim.

Notlar:

- (1) Aurel Stein, Exploration in Central Asia and Eastern Iran, oxford 1928 , Aurel stein, Ruin of Desert Catay, Londra 1912
- (2) Stein Sir Aurel, Innermost Asia Vol, III plate XLIV. Oxford, 1928
- (3).....
- (4).....
- (5) Ritter, c. Erdkunde, kleinasien 1.s. 47
- (6).....

YENİ UYGUR KİTABELERİNİN KÜLTÜR TARİHİMİZ İÇERİSİNDEKİ YERİ

Osman Fikri Sertkaya

Türk milletinin en eski yazılı metinleri, içerisinde Türk kelimesinin geçtiği Göktürk harfli âbidelerdir. Göktürk harfleri ile yazılan bu âbideler hâlen bugünkü